

2

Een menigte poorters en inwoners

Ontbrekende cijfers

Statistische gegevens over de populatie van middeleeuwse steden plegen schaars te zijn, en die gegevens die wel ter beschikking staan zijn nogal eens dubbelzinnig. Dat maakt het becijferen van de bevolkingsomvang van steden uit deze periode tot een lastige aangelegenheid. Gouda vormt op die algemene regel geen uitzondering, met dien verstande dat we in deze stad over het aantal voorhanden gegevens verhoudingsgewijs nog niet eens zo te klagen hebben. Het is vooral de interpretatie van de cijfers die ons voor problemen plaatst, omdat ze elkaar herhaaldelijk tegenspreken. Bovendien slaan de bewaarde cijfers in hoofdzaak slechts op de bevolkingsomvang op bepaalde momenten. Dat levert dus wel een aantal ijkpunten op, maar om die met elkaar te kunnen verbinden zouden we ook moeten beschikken over cijfermateriaal met betrekking tot geboorten, huwelijken, sterfgevallen en migratie. Jammer genoeg ontbreken gegevens over de eerstgenoemde twee categorieën geheel, terwijl ze voor sterfte en inpoorting slechts voor enkele korte perioden voorhanden zijn. In het navolgende zullen daarom eerst de ijkpunten worden behandeld. Daarna is de vraag aan de orde hoe de schaarse gegevens over sterfte en migratie in het globale beeld passen.

Ijkpunten¹

Ten tijde van de stadsrechtverlening (1272) was de bevolking van Gouda onbetekenend. Dat maken we op uit het aantal mannen dat op grond van dit stadsrecht met de graaf mee ter heervaart moest trekken: het bedroeg niet meer dan vijf. Daaruit kunnen we geen getal voor de bevolking als geheel afleiden, maar het zegt wel iets als we dit cijfer vergelijken met bijvoorbeeld het aantal weerbare mannen dat Leiden op grond van het stadsrecht van 1266 moest leveren, namelijk vijftiwintig.²

Een aanknopingspunt voor het bevolkingsgetal rond 1400 is te vinden in een hofstedengeldregister voor de complete oude stad dat onlangs is teruggevonden en dat vermoedelijk op 1397 kan worden gedateerd.³ Hofstedengeld was een gefixeerd bedragje dat gebruikers van ter bebouwing uitgegeven stadspercelen verschuldigd waren aan de stadsheer. Het register van 1397 vermeldt 886 percelen. Als we aannemen dat die in het algemeen met woonhuizen waren bebouwd, dan brengt ons dat – bij een gemiddelde gezinsgrootte van 5.2 – op ruim 4600 in-

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – BEVOLKING (CA. 1000-1572)

*Het sacrament van de doop.
Houtsede uit Van den seven
sacramenten (Gouda, Leeu,
1484).*

woners.⁴ Om twee redenen moet dit getal echter als een conservatieve schatting worden beschouwd. Al vóór 1400 was de aanleg van steegjes in volle gang. Die steegjes ontsloten huisjes die op de achtererven van particuliere percelen waren gebouwd: deze huisjes mét de stegen maakten – in termen van het hofstedengeld – deel uit van het hoofdperceel en werden dus in het register van 1397 niet apart opgenomen. Bovendien is voor 1405 nóg een document bewaard dat enig licht werpt op de bevolkingsomvang van Gouda. Het gaat om een lijst met 37 ‘hommanscappen’, districten die aansprakelijk worden gesteld voor de kosten van nachtelijke bewaking in een riskante episode tijdens de Arkelse oorlog.⁵ Vermoedelijk gaat de indeling terug op een districtensysteem voor reële straatwacht. Binnen de districten betaalde men per huis of ‘paar volks’, dus per ‘adres’. Het aantal adressen kan op minimaal 1554 worden berekend. En hoewel lang niet duidelijk is wat precies onder een adres moet worden verstaan, is het aantal van 1554 adressen moeilijk in overeenstemming te brengen met het eerder berekende getal van 4600 inwoners. Aantallen weerbare mannen die onder de wapenen worden geroepen suggereren dat Gouda omstreeks deze tijd tot de grote steden van Holland behoort. In 1398, bijvoorbeeld, worden uit Haarlem 600, uit Delft 500, uit Amsterdam 350, uit Rotterdam 200, uit Leiden 400 en uit Gouda eveneens 400 mannen opgeroepen.⁶ Op grond hiervan is het aantal inwoners voor Haarlem op 7500 berekend, voor Delft op 6300, voor Amsterdam op 4400, voor Rotterdam op 2500, en voor Leiden zowel als Gouda op 5000.⁷ Maar het is niet onwaarschijnlijk dat Gouda omstreeks 1400 de grens van 5000 inwoners al ruim is gepasseerd.

Voor de jaren 1477-1514 hebben we niet minder dan vijf opgaven van het huizenbestand of van de bevolking van Gouda. In 1477 zou het aantal haardsteden (huizen) 2800 hebben bedragen. Maar die mededeling wordt pas zeventien jaar later gedaan in de zogenaamde *Enquete*, het verslag van het onderzoek naar de financiële draagkracht van de dorpen en steden van Holland dat door de landsoverheid in 1494 werd ingesteld.⁸ Het tweede cijfer is van het jaar 1492. In opdracht van de Staten van Holland bezochten in dat jaar twee commissarissen, Jacob Cruesinck (lid van de Rekenkamer) en Karel Grenier, de stad Gouda om een taxatie te maken van de waarde van de onroerende goederen in de stad en de vrijheid van Gouda. De bedoeling was dat een honderdste penning (een belasting van één procent) zou worden geheven. Het document dat zij

Historische Vereniging Die Goude

EEN MENIGTE POORTERS EN INWONERS

opstelden is niet bewaard, maar in twee andere bronnen, de al genoemde *Enqueste* en de *Informacie* – de belastingenquôte van overheidswege uit het jaar 1514 – wordt er wel uit geput.⁹ Het blijkt dan dat Gouda in 1492 1827 huizen telde, 1680 in de stad en 147 in de vrijheid. Daarvan zouden er 895 (777 respectievelijk 118) arm zijn geweest, dat wil zeggen minder waard dan 25 Rijns gulden. In de *Enqueste* (1494) zelf geven de Goudse stadsmagistraten een aantal van 1600 à 1700 haardsteden op, waaronder in dit geval ook de huizen in de voorsteden meegerekend zijn.¹⁰ De *Informacie* van 1514 tenslotte bevat twee onderling geheel onverenigbare gegevens. De bestuurders geven het aantal huizen op grond van het administratieboekje van het bodeambacht op als 1694, waaronder 168 in de voorsteden.¹¹ Maar meester Conrad Simonsz – als meest ervaren kapelaan wordt hij aan de tand gevoeld, want de vicecurieit is net nieuw – schat het aantal communicanten op 9000 à 10.000. Als alle schippers thuis zijn ligt volgens meester Conrad het aantal communicanten zelfs boven de 10.000.¹² In schema:

1477	2800 haardsteden	<i>Enqueste</i> , magistraat
1492	1827 haardsteden	Cruesinck en Grenier
1494	16 à 1700 haardsteden	<i>Enqueste</i> , magistraat
1514	1694 haardsteden	<i>Informacie</i> , magistraat
1514	10.000 communicanten	<i>Informacie</i> , kapelaan

De vijf getallen vertonen onderling dus flinke afwijkingen en zijn met geen mogelijkheid allemaal in één verklaring onder te brengen. Ze dienen stuk voor stuk op hun merites te worden beoordeeld. Om te beginnen de haardstedenaantallen van 1492 en 1494: die zijn weliswaar van dezelfde orde van grootte, maar ze liggen toch enkele honderden uit elkaar. Het cijfer opgetekend door Cruesinck en Grenier verdient de voorkeur boven dat van de magistraat. De Goudse bestuurders, die er natuurlijk belang bij hadden het aantal aan de lage kant te houden, hielden het bij een vage aanduiding ('16- à 1700'), hoewel ze over solide documentatie beschikten. Ze hadden namelijk de resultaten van de twee gedelegeerden van 1492 binnen bereik, terwijl het aanmerkelijk is dat ze ook een waakboek lieten bijhouden om te registreren welke huizen via lijfelijke opkomst en welke via betaling aan hun waakplicht dienden te voldoen.¹³ Nemen we dus het cijfer voor 1492 als uitgangspunt en vermenigvuldigen we dat met de factor 4,9, dan komen we voor dat jaar op iets minder dan 9000 inwoners uit. Daarbij zijn dan nog niet de ongeveer 500 kloosterlingen – dat is het aantal dat Taal voor het jaar 1500 heeft berekend – ;¹⁴ tellen we die erbij op, dan komen we uit op bijna 9500 inwoners.

Het huizen aantal in de *Informacie* van 1514 wordt evenals dat in de *Enqueste* door het stadsbestuur opgegeven, maar dat verwijst in dit geval wel naar een document, het boek van het bodeambacht.¹⁵ Van de 1694 huizen in het bodeboekje liggen er 168 in de vrijheid van de stad (die bepaald wordt door de kwartmijlsgrens). De voorsteden worden kortweg aangeduid als de wijken 'buyten sDijcxpoorte ende buyten Potterspoorte'.¹⁶ Een keur uit ongeveer dezelfde tijd geeft een wat vollediger opsomming van de huizen buiten de Vest: buiten Dijkspoort zowel binnen als buitendijks, buiten Potterspoort aan weerszijden van de Gouwe en langs de singel tot aan de Winterdijk, buiten Kleiwegspoort tot aan de heul en ter weerszijden van de poort langs de buitensingel, en buiten de Tiendewegspoort aan beide zijden, langs de singel tot aan de hoge (IJs-)dijk en langs die dijk tot aan de Bloemendaalse wetering. Kort Haarlem valt er buiten omdat het bestuurlijk tot Stein behoorde.¹⁷ Accepteren we het door de magistraat opgegeven

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – BEVOLKING (CA. 1000-1572)

huizenaantal, dan komen we voor 1514 (bij een vermenigvuldigingsfactor 4.7) op iets minder dan 8000 personen; daar komen dan opnieuw de 500 kloosterlingen nog bij. Maar helemaal gerust kunnen we er toch niet op zijn. Het zou in ieder geval betekenen dat sinds 1494 het huizenaantal verder is gedaald. De magistraat verklaart dit onder meer door het verlies van honderd huizen in een grote stadsbrand in 1512 en uit het ruimtebeslag van de kloosters, die steeds meer huizen aan zich trekken. De brand is ons uit de bronnen verder niet bekend. De wrijving met de kloosters over de stedelijke ruimte wel: in 1498 bepaalde het stadsbestuur dat zonder uitdrukkelijke toestemming geen huizen meer aan de kloosters mochten worden verkocht.¹⁸ Maar bewijst dit niet juist het tegendeel van wat het stadsbestuur in 1514 betoogde, namelijk dat burgers en kloosters elkaars concurrenten waren binnen de schaarse stedelijke ruimte? En is dat dan geen tegenbewijs tegen de veronderstelde afname van civiele huizen? We zagen al dat de Goudse bestuurders de kunst verstonden om cijfers te manipuleren. In 1514 gingen ze zelfs zo ver dat ze een eigen enquête hielden naar de draagkracht in de omringende dorpen, die ze ervan beschuldigden lasten op de stad Gouda af te wentelen. Daarbij kwamen voor die dorpen hogere huizenaantallen uit de bus dan die welke de landsheerlijke enquêteurs aantekenden.¹⁹ De argwaan blijft. Maar die is toch weer niet groot genoeg om dan maar het ronde getal te aanvaarden dat door kapelaan meester Conrad wordt genoemd: 10.000 communicanten. Stellen we de communicanten op tweederde van de totale bevolking, dan zou dit neerkomen op 15.000 inwoners. Daarmee zou de Goudse Sint-Jansparochie even groot zijn als de Sint-Bavoparochie in Haarlem.²⁰ Maar niet alleen telde Haarlem in 1514 ruim anderhalf maal zoveel huizen als Gouda: de Sint-Bavoparochie omvatte bovendien nog een groot landelijk gebied, terwijl de Sint-Jansparochie vrijwel tot de stad Gouda beperkt was. Het valt ook op dat de kapelaan zich niet beroept op het aantal hosties dat nodig is voor de Paasviering: hij put puur uit zijn langjarige ervaring. Ons geeft dat de vrijheid te denken dat hij er maar een slag naar slaat. We houden het dus voor 1514 – met enige aarzeling – op 8500 inwoners.

Blijft nog over de opgave voor het jaar 1477: Gouda zou toen 2800 haardsteden hebben geteld. Is dit niet een even mateloze overdrijving als de taxatie van de kapelaan van 1514? Bij een omrekeningsfactor 4.9 zouden we met dit haardstedengetal op 13.720 inwoners uitkomen.²¹ De neergang in de daarop volgende zeventien jaar zou tientallen procenten bedragen (zie het navolgende SCHEMA). En dat het stadsbestuur het hoge aantal huizen van 1477 gebruikte als contrast voor het lage getal van 16 à 1700 in 1494 maakt het er al niet beter op.

*Index haardstedenaantallen Hollandse steden 1477-1514 (1514=100) op basis Enquete en Informatie*²²

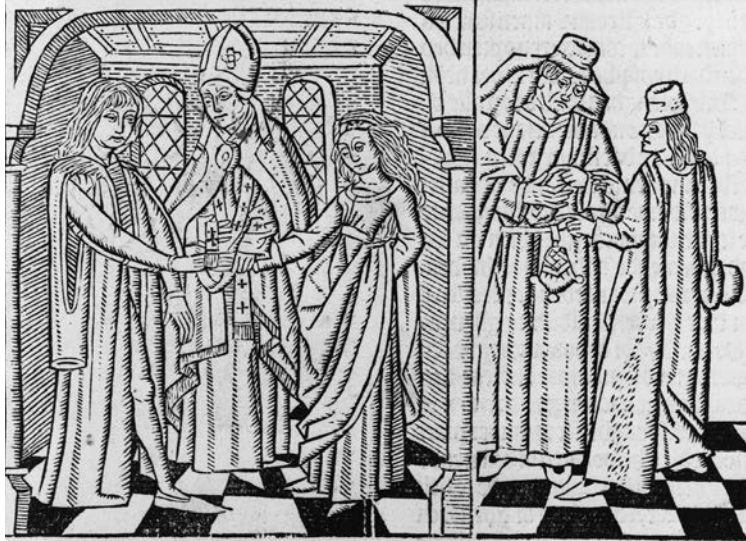
	Gouda	Amsterdam	Rotterdam	Haarlem
1477	165	74	112	93
1494	97	76	85	89
1514	100	100	100	100

We beschikken niet over onafhankelijke bronnen waaraan het huizental voor 1477 zou kunnen worden getoetst. Maar de dalende trend voor de periode 1477-1494 is wel in overeenstemming met gegevens van elders. Op voorhand is het al aannemelijk dat de malaise in de bierexport als gevolg van de burgeroorlog in deze jaren – zie hoofdstuk 4 – voor terugloop in de werkgelegenheid zorgde, zo-

Historische Vereniging Die Goude

EEN MENIGTE POORTERS EN INWONERS

*Het sacrament van het huwelijk.
Houtsnede uit Van den seven
sacramenten (Gouda, Leen,
1484).*

dat mensen de stad begonnen te verlaten. In de *Enquête* wijzen de Goudse bestuurders daar inderdaad op.²³ Interessanter is een maatregel die de vroedschap in 1492 nam: anders dan de informatie verstrekt aan de enquêteurs van 1494 was de optekening hiervan in het vroedschapsboek niet bestemd voor landsheerlijke belastingheffers. Omdat poorters wegtrokken bepaalde de vroedschap, dat men ze pas mocht laten gaan nadat ze hun portie in de schuldenlast van de stad hadden voldaan.²⁴ Als de poorters, die hun lot bij ede aan dat van de stad hadden verbonden, de moed al opgaven, hoe ontmoedigd zullen dan de gewone inwoners niet zijn geweest? Rond 1490 kende Gouda dus een verontrustend vertrekoverschot. Dan is het aannemelijk dat het bevolkingsgetal van 1477 een stuk hoger heeft gelegen dan de 9500 die zoëven voor 1492 werden berekend.

Een laatste ijkpunt hebben we in het midden van de zestiende eeuw. Voor de jaren 1543, 1545, 1553 en 1557 zijn de Goudse kohieren voor de tiende penning bewaard: een belasting van tien procent op de huurwaarde van onroerend goed, geheven in het kader van de landsheerlijke bede maar onder regie van de Staten van Holland.²⁵ Omdat huizen met een huurwaarde beneden twee Karolusgulden waren vrijgesteld en dergelijke huizen in de kohieren van 1543 en 1545 dan ook worden weggelaten, blijven als bron voor de bevolkingsgeschiedenis alleen de kohieren van 1553 en 1557 over. Het kohier van 1557 vermeldt voor de vrijgestelde huizen toch de getaxeerde waarde en is dus tevens geschikt als bron voor de spreiding van welstand: daarop wordt in hoofdstuk 5 ingegaan. Het probleem voor de onderzoeker van de demografische geschiedenis is dat de kohieren van 1553 en 1557 tot onderling sterk afwijkende bevolkingsetallen leiden. Bewerking van de bron van 1557 leidt – bij een gemiddeld bewoningsgetal van 4.5 per woning – tot een getal van 8995 inwoners, en tot 9355 inwoners bij een vermenigvuldigingsfactor 4.7. Daar zijn dan ook de kloosterlingen in verdisconteerd, van wie we het aantal op ongeveer 250 kunnen stellen. Dezelfde methoden toegepast op het kohier van 1553 leveren veel hogere getallen op: 10.534 respectievelijk 10.973 inwoners.²⁶

Hoe deze zo verschillende uitkomsten met elkaar in overeenstemming kunnen worden gebracht is voorsnog niet duidelijk. Zouden we moeten kiezen, dan genieten de lagere getallen van 1557 de voorkeur. Een argument daarvoor kan worden ontleend aan het schoorsteengeld van 1553. In 1552 hadden de Staten van Holland aan het bewind in Brussel een bede toegekend, die

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – BEVOLKING (CA. 1000-1572)

deels zou worden opgebracht door de heffing van schoorsteengeld tegen het tarief van één schelling (een twaalfstal) 'groten' per schoorsteen. Voor schoorstenen op huizen met een waarde beneden honderd Rijns gulden zou niet de eigenaar maar de stad betalen. Het totaal aantal schoorstenen in Gouda bedroeg 4795, waaronder 710 op 'arme' huizen.²⁷ Aan het gebruik van dit getal als indicatie voor de bevolkingsomvang zitten allerlei haken en ogen. Er zijn uiteraard meer schoorstenen dan huizen: huizen van welgestelden bezaten meer hardplaatsen, en hetzelfde geldt voor bijzondere gebouwen zoals de kloosters. Daar komen dan nog de bedrijfsgebouwen bij: in Gouda waren dat met name de honderd brouwerijen.²⁸ Toch is, met de nodige slagen om de arm, een vergelijking met Dordrecht nuttig. Voor die stad hebben we met betrekking tot hetzelfde schoorsteengeld niet alleen de totalen, maar ook het bijbehorende kohier, op basis waarvan zich het aantal adressen laat berekenen. De Boer gebruikt dit kohier in de stadsgeschiedenis van Dordrecht om het aantal inwoners van die stad in 1553 te berekenen. Hij komt op 10.256 à 10.711 Dordtenaars, met een kleine 5700 schoorstenen. Het gemiddelde aantal inwoners per schoorsteen bedraagt dan 1,80 à 1,88. Passen we deze getallen op Gouda toe, dan zou deze stad bij 4795 schoorstenen zo'n 8631 à 9015 inwoners hebben geteld, vermoedelijk ditmaal exclusief de kloosterlingen. Tellen we die laatste erbij, dan komen we dicht in de buurt van de bevolkingsgetallen berekend op grond van het tiende penningkohier van 1557. Afgerond stellen we dus het aantal voor deze tijd op 9000 tot 9350.

Het tot dusver gewonnen resultaat kunnen we als volgt samenvatten: Het aantal inwoners van Gouda, dat bij de stadsrechtverlening onbetekenend was geweest, was omstreeks 1400 al tot boven de 5000 gestegen. Rond 1477 zal het aantal inwoners royaal boven de 10.000 hebben gelegen en misschien zelfs 13.000 hebben bedragen, waarna een scherpe daling inzette. Voor 1492 hebben we het bevolkingsgetal op ongeveer 9500 becijferd. Met betrekking tot het jaar 1514 kwamen we uit op 8500, zij het dat hier aarzelingen blijven bestaan gezien de tegenstrijdigheid van de beschikbare gegevens. Voor de jaren vijftig van de zestiende eeuw lijkt een aantal van 9000 à 9350 plausibel, al blijven we nog wel met dat fors hogere getal uit het kohier van 1553 zitten. We komen daarmee in ieder geval uit in de buurt van het getal van 10.000 inwoners in 1572 dat door Hibben is genoemd als startpunt voor de bevolkingsontwikkeling in de vroegmoderne tijd.²⁹ De ontwikkeling van de Goudse bevolking in de Middeleeuwen – zo moet de conclusie zijn – verloopt niet rechtlijnig, maar laat een knik zien rond het jaar 1477. Het hoogste peil vóór 1572 was in dat jaar 1477 al bereikt, de eeuw daarna wordt gekenmerkt door achteruitgang, gevolgd door stagnatie op een lager niveau.

Op de ruimtelijke omvang van de stad heeft de grillig verlopende bevolkingscurve van de vijftiende en zestiende eeuw geen invloed gehad. Zoals in hoofdstuk 1 is uiteengezet, bereikte Gouda zijn 'klassieke' formaat al even na het midden van de veertiende eeuw. Daarna werd de omvesting nooit meer uitgebreid, zodat de groeiende bevolking moest worden opgevangen door stadsverdichting en in de voorsteden. Dat proces was in de laatste decennia van de veertiende eeuw in volle gang, toen in de bronnen het ene steegje na het andere opdook. In de vijftiende eeuw zal zich dat proces hebben voortgezet. Accepteren we voor een moment het hoge bevolkingscijfer van 13.000 voor het jaar 1477 en nemen we aan dat er daarvan 1000 in de voorsteden woonden, dan heeft de bevolkingsdichtheid per hectare – bij een omvang van de stad binnen de vesten van vijftig hectare – niet minder dan 240 bedragen. Daarmee behoorde Gouda tot de dichtst bevolkte steden van de Noordelijke Nederlanden.³⁰

*Het sacrament van de stervenden.
Houtsnede uit Van den seven sa-
cramenten (Gouda, Leeu,
1484).*

Sterfte

Om het verloop tussen de ijkpunten nauwkeuriger te kunnen schetsen zouden we de curves van geboorten, huwelijken, overlijdens en im- en emigratie moeten kennen. Registratie van doopplechtigheden en huwelijken heeft van kerkelijke zijde ongetwijfeld plaats gevonden. Voor de dopen wordt het bewijs geleverd door enkele excerpten uit het doopboek die toevallig bewaard zijn gebleven.³¹ Maar van die registratie is verder niets tot ons gekomen. Iets fortuinlijker zijn we bij de derde demografische variabele: de rekenboeken van de Sint-Janskerk over de jaren vanaf 1543 hebben de boekhouding van de inkomsten uit begravenissen vastgehouden. Ook hebben enkele brokstukken van de poorteradministratie de tand des tijds overleefd. Deze gegevens leveren hooguit een bevestiging van het al verkregen beeld en nauwelijks een verfijning. Desondanks is het de moeite waard er enige aandacht aan te schenken.

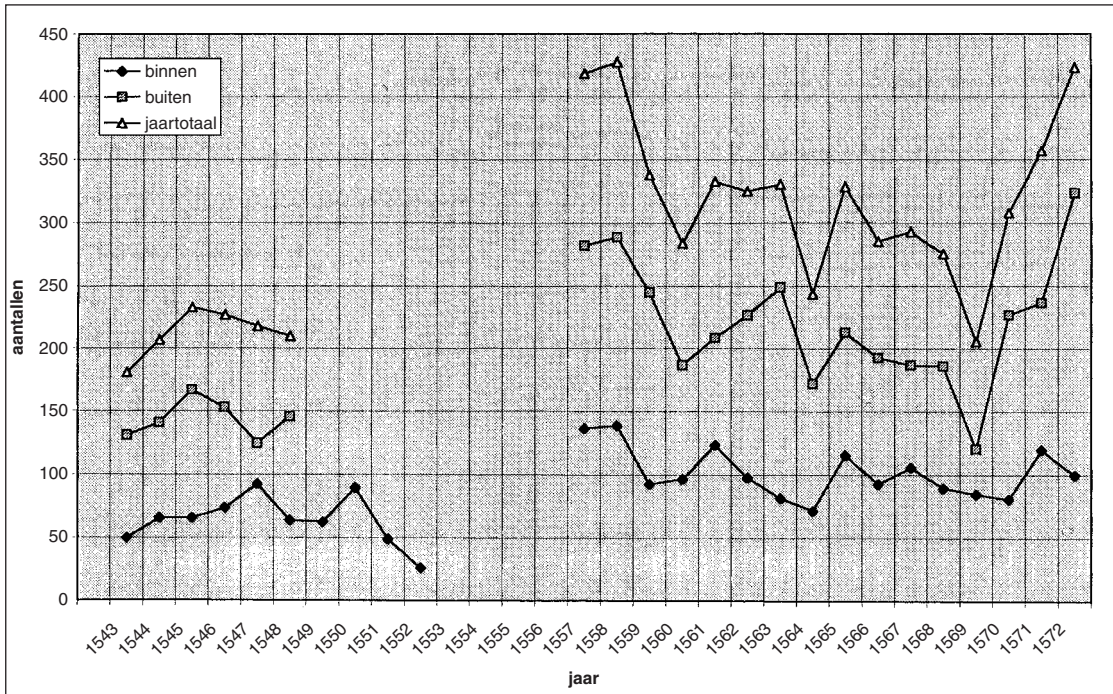
De Sint-Janskerk trok verschillende soorten inkomsten uit het begraven van gestorven parochianen. Deze hingen ten dele samen met de eigendom van de graven in de kerk, ten dele met de werkelijk plaatsvindende begravingen.³² Neerslag van het particulier grafeigendom zijn de grafboeken van de Sint-Janskerk, waarvan het oudst bewaarde rond 1443 in gebruik werd genomen; het daarop volgende is van 1539.³³ Maar deze grafboeken zijn statisch en geven hooguit enig inzicht in de vraag welk deel van de Goudse bevolking welgesteld genoeg was om zich in de parochiekerk – en dus niet op het kerkhof – te laten begraven. Van meer waarde is daarom de rubriek ‘dat opendoen van die graven’ in de rekenboeken van de Sint-Janskerk.³⁴ Hierin vindt men zowel de begravingen in de kerk (‘binnen’) als die op het kerkhof (‘buiten’). De reeks begint in 1543, maar vertoont al direct vanaf 1549 een onderbreking: voor de jaren 1549-1552 zijn alleen de gegevens voor het begraven in de Sint-Janskerk gespecificeerd en voor de jaren 1553-1556 ontbreken de rekenboeken geheel.

Omdat de reeks voor de jaren tot aan de Opstand kort en lacuneus is, is afgezien van het berekenen van voortschrijdende gemiddelden. Opvallend is wel dat het gemiddelde vóór de onderbreking veel lager ligt dan erna, zowel voor de begravingen in de kerk als voor die erbuiten (in de kerk respectievelijk 69 en 102; ‘buiten’ respectievelijk 144 en 222; totaal respectievelijk 213 en 324). Het is moeilijk daarvoor een verklaring te vinden. De begravingen in de Sint-Jans-

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – BEVOLKING (CA. 1000-1572)

Begraven Gouda 1543-1572.

De vijf uit geelkoper vervaardigde platen die de grafzerk van Gijsbrecht Willemsz Raet sierden. Thans aanwezig in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Historische Vereniging Die Goude

EEN MENIGTE POORTERS EN INWONERS

kerk bereiken een laagste punt in het jaar na de kerkbrand (1552). Na de onderbreking in de reeks is het relatieve aandeel van de begravingen in de kerk weer op het peil van voor de brand (32.4 % in de jaren 1543-1551, 31.5 % in 1557-1572). Opmerkelijk zijn ook de sterke schommelingen die zich van jaar tot jaar voordoen. Het hoge sterftenniveau van 1557 en 1558 mag wellicht in verband worden gebracht met de voedselschaarste die zich in 1557 voordeed.³⁵

Migratie

Het ligt in de lijn der verwachting dat de groei en de stagnatie die elkaar afwisselden weerspiegeld worden in schommelingen in de geregistreerde aantallen nieuwe poorters. Poorterinschrijvingen zijn voor Gouda niet voor de gehele laat-middeleeuwse periode bewaard gebleven. We moeten tevreden zijn met enkele clusters van geringere omvang, die echter gelukkig wel gespreid in de tijd voorkomen.

Voor de jaren 1390-1417 zijn inpoorteringen bewaard in het zogenaamde Eerste Verhuurboek.³⁶ Over een periode van 28 jaar worden in totaal 1105 nieuwe poorters vermeld, onder toevoeging van de datum waarop ze hun poorterschap verwierven en van de persoon die borg stond en het bezit dat als onderpand diende, gewoonlijk een huis.³⁷ Dit komt neer op een gemiddelde jaarlijkse inschrijving voor deze periode van 39 à 40 nieuwe poorters.³⁸ Een incidentele vermelding van een aantal nieuwe poorters treffen we aan in de stadsrekening van 1437, die een betaling boekt van elf poorters die 'voor het eerst in het schot komen'.³⁹ Vervolgens beschikken we over een katern met de poorterinschrijvingen van de jaren 1456-1466. Het zijn er in totaal 313, wat een gemiddelde van dertig per jaar oplevert.⁴⁰ De getallen voor 1469 (25 poorters) en 1477 met het eerste kwartaal van 1478 (43 poorters) worden weer aangeleverd door de stadsrekeningen.⁴¹ Een poorterboek voor de jaren 1520-1525 dat in de oude inventaris nog aanwezig was, bleek bij de herinventarisatie in 1965 verdwenen.⁴² Een ononderbroken reeks inschrijvingen begint dan pas met de ingebruikneming van een nieuw poorterboek in 1561. In de jaren 1561 tot en met 1571 worden in totaal 177 nieuwe poorters geteld; gemiddeld per jaar zijn dat er ruim zestien.⁴³

Om de cijfers voor Gouda in perspectief te plaatsen voegen we in schema die voor enkele andere steden toe.⁴⁴

	Kampen	Leiden	Middelburg	Utrecht ⁴⁵	Den Bosch ⁴⁶	Gouda
1380-89	115	44	45	62	—	—
1390-99	69	44	25	65	—	44
1400-09	79	50	31	85	—	47
1410-19	62	45	47	95	—	38
1450-59	47	50	66	35	43	30 ⁴⁷
1460-69	48	37	53	50	45	—

De vraag is wat deze getallen nu precies betekenen. Om ze naar waarde te schatten zouden we inzicht moeten hebben in het beleid en de gewoonten die in Gouda golden ten aanzien van het poorterschap. Het maakt nogal wat uit of Gouda ten aanzien van inpoortering een restrictief of een royaal beleid voerde; het zou ook van periode tot periode verschillend kunnen hebben. Staan on-

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – BEVOLKING (CA. 1000-1572)

der de nieuwe poorters alleen diegenen geregistreerd die van buiten kwamen, of worden ook de poorters van poortersafkomst vermeld? En hoe nauwgezet hield men de registratie bij?⁴⁸ Over de manier waarop Gouda het poorterschap hanteerde is weinig bekend. In het in 1488 in gebruik genomen Keurboek wordt bepaald dat diegenen die naar Gouda komen om er een nering te bedrijven, zich binnen zes weken poorter moeten laten maken.⁴⁹ Deze bepaling komt voor in het eerste gedeelte van dit Keurboek, waar de bepalingen van ouder datum nog eens worden opgesomd. Inderdaad blijkt het verplichte poorterschap rond 1400 ook al te gelden voor ettelijke beroepsgroepen.⁵⁰ De voorwaarden om tot het poorterschap toegelaten te worden vernemen we alleen uit een vroedschapsbesluit van 16 oktober 1515.⁵¹ Aspirant-poorters moeten een jaar in Gouda hebben gewoond en ‘vier [vuur] ende licht gehouden hebben’. Bij inpoortering moeten ze een borg stellen en beloven dat ze minstens vijf jaar met vrouw en kinderen in de stad zullen blijven wonen. Hun tolteken zullen ze moeten gebruiken zoals het een goed poorter betaamt. De formulering van de aanhef van het vroedschapsbesluit luidt, dat men ‘voortaan’ de genoemde regels in acht zal nemen. Dat wekt de indruk dat hier van een aanscherping van het beleid sprake is. Voor nieuwkomers die de brouwnijverheid willen gaan beoefenen blijken in 1565 de regels nog wat strenger. Ook zij moeten het poorterschap verwerven, waarbij hun borgstelling niet minder dan 200 Karolusgulden bedraagt; ze moeten bovendien beloven minstens tien jaar poorter te blijven en geen brouwerij buiten Gouda op te zetten.⁵² Op de verplichting om vijf of tien jaar in de stad te blijven valt licht vanuit een maatregel uit 1492 die we hierboven al aanhaalden: wegtrekkende poorters zijn verplicht hun aandeel in de schulden van de stad alsnog te voldoen.⁵³ Met andere woorden: wil de magistraat de voordelen van het poorterschap aan nieuwkomers verlenen, dan moet hij er ook zeker van zijn dat de nieuwe poorter zich niet bij de eerste de beste tegenslag aan zijn verplichtingen jegens de stad onttrekt. De keur op de inpoortering van brouwers (1565) levert nog een belangrijk gegeven: naast de nieuwe poorters zijn er ook ‘ingeboren poorters’, van wie niet wordt bepaald dat zij ook het poortrecht moeten verwerven – blijkbaar hebben zij dit door geboorte – maar die wel tot dezelfde borgstelling als nieuwkomers zijn verplicht indien ze brouwer willen worden. In de tweede helft van de zestiende eeuw hanteerde Gouda dus ondubbelzinnig twee categorieën: ingeboren poorters en nieuwe poorters. Alleen de laatste zullen in het poorterboek te vinden zijn. We kunnen niet bewijzen, hooguit vermoeden, dat dit ook voor de periode 1391-1417 al gold: in ieder geval wordt ook al in het oudste poorterboek van borgstellingen aantekening gehouden. Het staat ook vast dat de stad er een bepaald beleid op nahield voor ontpoortering. Panding kon tot verlies van poorterschap leiden,⁵⁴ evenals curatele.⁵⁵

Evenals andere Hollandse steden heeft Gouda het verschijnsel van de buitenpoorterij gekend. Al in 1419 verzocht Gouda de grafelijkheid om toestemming landpoorters te mogen houden in een cirkel van een mijl (vijf kilometer) rondom de stad, ‘om des quaets lants wille, dat daer omtrent gelegen is’ - de achtergrond ligt vermoedelijk in de verveningen die van stadswege werden ondernomen. Elke buitenpoorter zou jaarlijks een schild aan de graaf en één aan de stad betalen voor het mogen delen in de voorrechten van het Goudse poorterschap zonder in de stad te resideren.⁵⁶ Of de toestemming toen ook werkelijk verleend werd, is onduidelijk. Maar dit is zeker het geval met het privilege dat Jacoba van Beieren op 13 juni 1428 aan de stad schonk: inwoners van Moordrecht, Nieuwerkerk, Capelle, Zevenhuizen, Waddinxveen, Boskoop, Middelburg, Sluipwijk, Reeuwijk, Zwammerdam, Bodegraven, Haastrecht, Stolwijk, 's-Heeraartsberg en Bergambacht zouden Gouds landpoorter mogen worden à raison van twee Beierse gulden per

Historische Vereniging Die Goude

EEN MENIGTE POORTERS EN INWONERS

jaar voor de grafelijkheid en één voor de stad.⁵⁷ In 1478 en 1505 wordt dit privilege nog eens bekrachtigd.⁵⁸ In een bepaling uit 1562 worden immigrerende landlieden vrijgesteld van de betaling van exue, tenzij ze poorter zijn.⁵⁹ We weten echter niet of er van het privilege op de buitenpoorterie veel gebruik is gemaakt. In een rekest aan de Rekenkamer uit 1550 van Pieter Nevenz, pachter van de makelaardij, beklagt deze zich dat zijn inkomsten snel verminderen omdat de stad zoveel landpoorters in de omliggende plekken maakt. Die kopen daar het graan op en verkopen het weer in de stad zonder makelaardij schuldig te zijn.⁶⁰ Maar zijn klacht is nauwelijks geloofwaardig: de stadsrekening van 1554/5 noteert de ontvangsten uit de jaarlijkse betaling voor buitenpoorterie en noemt daarbij niet meer dan acht buitenpoorters. Vijf daarvan wonen dan ook nog in Kort Haarlem, dat weliswaar tot het ambacht Stein behoort maar ruimtelijk tot de Goudse agglomeratie kan worden gerekend; onder hen herkennen we enkele Goudse notabelen.⁶¹

Tenslotte kende Gouda behalve poorters ook een onbekend maar vermoedelijk aanzienlijk getal niet-ingepoorterde 'inwoners'. Naast de poorters werden zij expliciet opgeroepen om deel te nemen aan de waakplicht.⁶² In de angstige tijd van de Gelderse oorlogen (1511) komt het – blijkbaar in verband met het feit dat de stad ook veel mensen van Gelderse herkomst telt, van wie sommigen wél poorter zijn – tot een oproep aan alle 'inwoonders' om zich op het stadhuis te melden, waar dan verder bekend gemaakt zal worden wat er met hen moet gebeuren.⁶³ Uit dit alles kunnen we concluderen dat er weliswaar een duidelijk verband bestaat tussen inpoortering en immigratie, maar dat de eerste zeker geen getrouwe afspiegeling van de laatste is. Er kan onderregistratie hebben plaatsgevonden. Onder de ingepoorterden kunnen er zijn geweest die al enige tijd in de stad woonden of die, van Goudse afkomst, na een verblijf buiten de stad terugkeerden. Er kunnen ook buitenpoorters onder schuil gaan, die we voor het bevolkingsgetal van de stad niet mogen meerekenen. En op het aantal immigranten dat geen poorter werd hebben we geen enkel zicht.

Met inachtneming van deze voorbehouden kunnen we toch vergelijkenderwijs enkele conclusies uit de curve van de inpoorteringen trekken. Het lijkt een gezond uitgangspunt dat een hoog getal nieuwe poorters wijst op sterke immigratie en dus vermoedelijk samenhangt met een periode van economische bloei. Die bloei zal er dan ook toe hebben geleid dat weinigen aanleiding zagen om de stad te verlaten. Er zal een netto immigratie-overschot zijn geweest, en de bevolking van de stad zal een groei hebben vertoond.⁶⁴ Zo bezien bevestigt de curve voor Gouda de conclusies die we eerder al over de bevolkingsontwikkeling bereikten. Het relatief hoge niveau van inpoorteringen rond 1400 past bij de sterke bevolkingsgroei die we voor deze periode vermoedden, het veel lagere niveau van 1561 en volgende jaren sluit aan bij de geconstateerde stagnatie van de bevolking in de zestiende eeuw. Minder eenduidig zijn de jaren 1456-1466: het gemiddelde per jaar ligt beduidend lager dan in de periode rond 1400, terwijl we in de kwarteeuw tot 1477 de bevolking juist graag zouden zien klimmen naar het hoogste niveau dat zij in de Middeleeuwen ooit bereikte. Een redelijke maar onbewijsbare hypothese is dat juist het karakter van Gouda in deze jaren als 'boom-town' veel ongeschoolden naar de stad lokte, die emplooi vonden als brouwersknecht, in de haven en in de bouw, zonder poorter te worden.

Om de bevolkingsbeweging correct in te schatten zouden we ook over gegevens met betrekking tot de emigratie vanuit Gouda moeten beschikken. Maar hierover zijn we nog slechter ingelicht dan over de immigratie. Het vertrek van Gouvenaars uit de stad nemen we alleen waar wanneer

zij zich in andere steden als poorter aanmelden. Tussen 1531 en 1579 schreef Amsterdam 45 nieuwe poorters uit Gouda in: gemiddeld dus ongeveer één per jaar.⁶⁵ Dezelfde frequentie wordt gemeten voor ex-Gouwenaars die het Utrechtse poorterschap verwierven: 18 gedurende de jaren 1536-1554.⁶⁶ Gouda scoort daarmee relatief hoog; van de steden buiten het Sticht moet het alleen Deventer, 's-Hertogenbosch en Amsterdam laten voorgaan. Maar erg indrukwekkend zien deze emigratiegetallen er toch niet uit. Het is daarom eerder suggestief dan correct wanneer we met deze emigratie een klacht van het Goudse stadsbestuur uit 1546 in verband brengen. In een rekest aan de keizer om te mogen overgaan op de lange brouwijze die in buurstedes wordt beoefend, voert het onder meer aan dat de stad door de achteruitgang van de brouwnijverheid haar poorterie dreigt te verliezen.⁶⁷ Wel zou men de eerder gesignaleerde bepaling uit 1565 met betrekking tot nieuwe brouwers – zij moesten beloven minstens tien jaar poorter te blijven – kunnen uitleggen als een krampachtige poging van de magistraat om althans deze belangrijke categorie poorters aan de stad te binden.

De meest vérgaande conclusie die we uit de weinige beschikbare inpoorterings- en emigratiecijfers voor het middeleeuwse Gouda kunnen trekken, luidt dat zij globaal in overeenstemming zijn met de bevolkingsbeweging die we hadden geconstateerd door enkele ijkpunten (circa 1400, 1492/4, 1514, 1553/7) met elkaar te vergelijken.

Besluit

Bij de stadsrechtverlening in 1272 had de bevolking van Gouda een zeer geringe omvang – om de gedachten te sturen: minder dan duizend. Het eerste moment waarop we het inwonersgetal bij benadering kunnen bepalen wordt gevormd door de jaren rond 1400: het waren er toen zeker 5000. Het verloop voor de veertiende eeuw is met geen mogelijkheid vast te stellen. De grootste ruimtelijke uitbreiding bereikte Gouda al kort na 1350. Maar de bevolkingsgroei zette daarna krachtig door, zoals ook wordt gesuggereerd door de aantallen inpoorteringen die vanaf 1390 bekend zijn. Dit betekent dat het leggen van een relatie tussen bevolkingsgetal en stadsuitleg voor Gouda illusoir is. In 1477 bereikte de Goudse bevolking een piek, die wellicht zelfs 13.000 heeft bedragen; dit jaar markeert tevens het begin van een scherp verval. Voor 1492 berekenden we de bevolking op 9500, voor 1514 op 8500, maar bij het laatstgenoemde cijfer mag niet worden uitgesloten dat het door de magistraat om fiscale redenen opzettelijk aan de lage kant is gehouden. Voor de jaren 1553/7 hebben we het aantal op 9000 à 9350 gesteld, met voorlopige negering van het veel hogere getal dat uit het tiende penningkohier van 1553 kan worden gedistilleerd. De weinige cijfers die bekend zijn over sterfte en immigratie geven van dit verloop een globale bevestiging maar voegen er geen belangwekkende details aan toe.

Het aldus verkregen resultaat is niet onwaarschijnlijk als we het plaatsen tegen de achtergrond van onze huidige kennis van de economie van Gouda in de Middeleeuwen.⁶⁸ Ook die stageneerde in de zestiende eeuw, vooral ten gevolge van de achteruitgang van de hoofdnering, de bierbrouwerij. Voor de daling van de bevolking na 1477 behoeven we geen beroep te doen op de pestepidemieën die ook Gouda hebben getroffen (waarschijnlijk de algemene epidemie van 1399/1400; zeker die van 1480, 1494, 1509, 1513, 1518, 1521 en 1527):⁶⁹ hun numeriek effect kunnen we bovendien niet becijferen. Dat economische tegenslag kon leiden tot het verlies van een flink deel van de bevolking van een stad, is al vaak geconstateerd. Vergeleken bij het lot van het Vlaamse Ieper, bijvoorbeeld, was dat van Gouda bepaald ondramatisch.⁷⁰ We zullen dus

Historische Vereniging Die Goude

EEN MENIGTE POORTERS EN INWONERS

moeten accepteren dat Gouda in de zestiende eeuw een minder grote stad was dan in de vijftiende.

Met deze opmerkingen is het laatste woord over de demografie van Gouda in de Middeleeuwen nog niet gesproken. Er is materiaal voorhanden dat verdergaand onderzoek mogelijk maakt. Het stadsarchief van Gouda beschikt over een buitengewoon omvangrijke administratie van door de stad uitgekeerde lijfrenten. Daartoe behoren allereerst de beroemde ‘geprente registers’ (1490 en volgende jaren), het oudste gedrukte archiefstuk dat in Nederland is bewaard.⁷¹ Voorts zijn er handgeschreven leggers, afrekenstaten in de stadsrekeningen en een tot op heden ongeïnterpreteerd gebleven complete reeks bijlagen bij die stadsrekeningen, waarin duizenden kwitanties van lijfrente-uitkeringen te vinden zijn. Dit materiaal maakt het mogelijk voor de lijfrente kopende bovenlaag van Gouda een gemiddelde levensverwachting te berekenen. Via de reconstructie van gezinsdossiers kan deze administratie ook licht werpen op de gezinssamenstelling van de Goudse bourgeoisie in de late vijftiende en de zestiende eeuw.⁷² Indirect vinden we dan wellicht ook ondersteuning voor de gehanteerde coëfficiënten voor het aantal bewoners per huis.

Dat werk moet nog worden gedaan. Uit de in dit hoofdstuk gegeven schetsen kunnen we voorlopig concluderen dat Gouda tot 1477 een forse bevolkingsgroei doormaakte – ongetwijfeld met onderbrekingen – die het inwonersgetal in dat jaar tot ver boven de 10.000 bracht. Daarna trad een scherpe daling op en vanaf het eind van de vijftiende eeuw stagneerde de bevolking een eeuw lang op een peil dat beduidend onder het hoogste in de vijftiende eeuw bereikte niveau lag.